

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԿԱԴ. Հ. ՄԱՆԱՆԻՅԱՆ

ՆՈՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

ազար ինը հարյուր երեսունչորս թվին լույս էր տեսել իմ «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» ուսումնասիրությունը, որի վերջում, հատուկ հավելվածում, քննության էր առնված Խորենացու Պատմության լեզուն։ Այդ հավելվածում մանրամասն ցույց էր տրված, որ Խորենացու բառապաշարի մեջ պարզ նկատելի են ոչ միայն Պիտոյից Փիլոնյան խմբի և հունարան մյուս երկու խմբերի՝ 6-րդ և 7-րդ դարերի թարգմանությունների՝ հատուկ բառերը, այլ մինչև իսկ այնպիսի հետնագույն բառեր, որոնք սովորական էին 8-րդ և 9-րդ դարերի մատենագրական երկերում։

Թեև այս նոր լեզվական դիտողությունները վերջնականապես հաստատում էին, որ Խորենացու հունարան լեզուն անկարելի է իջեցնել 5-րդ դար, այնուամենայնիվ, մի քանի բանասերներ համոզիչ համադրեցին իմ բերած ապացույցները։ Մասնավորապես՝ Մտ. Մալխասյանցը, առանց մտնելու ըստ էության «առանձին բառերի քննության մեջ», Խորենացու ղեզվի ընդհանուր նկարագրից» հզորակացրեց, որ նրա «հունարանությունը չափավորությունն ըստ քանակի և որակի ապացույց է, թե Հայոց Պատմությունը գրված է հունարանության սկզբնական շրջանում, այն է՝ 5-րդ դարի վերջերում»¹։

Ապացուցելու համար, որ Խորենացին ծանոթ է եղել Արիստոտելյան երկերին ու նրանց մեկնություններին, որոնք թարգմանված էին 6—7-րդ դարերում, ես մեջ էի բերել, իբրև օրինակ, Խորենացու Պատմության

հայտնի հատվածը «աստեղաբաշխութեան», «թուականութեան», «երկրաշափութեան» և «երաժշտութեան» գլուտերի մասին, որին աղբյուր էր ծառայել Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկի համապատասխան մի վկայությունը, ու նաև Խորենացու խոսքերը՝ «առաքինութիւն բնականին է խոհականութիւն», որ առնված են դարձյալ 7-րդ դարի հունարան թարգմանություններից։

Մալխասյանցը սխալ է համարում նաև իմ այս ցուցումը և կարծում, որ այդ հատվածներից առաջինը Խորենացու Պատմության մեջ մի սովորական ընդմիջարկություն է, իսկ երկրորդ հատվածը Խորենացին, որ հունական փիլիսոփայությանը ծանոթացել էր Աղեքսանդրիայում, մեջ է բերել իր սեփական թարգմանությամբ²։

Իմ նպատակը չէ այստեղ քննել Մալխասյանցի վերոհիշյալ առարկությունները, որ ես համարում եմ սխալ։ Առայժմ ես միայն կուզեմ այն հիմնավորել ու հաստատել իմ նախորդ եզրակացությունները կարևոր նոր դիտողություններով, որ թվում են ինձ ուշադրության արժանի։

Ի լրացումն իմ նախորդ ապացույցների, որ Խորենացու Պատմության մեջ գործ է ածված հունարան ուշ շրջանի երկերի հետնադարյան բառապաշարը՝ ես կարևոր եմ համարում այժմ նաև մանրամասն ցույց տալ, որ 6—7-րդ դարերի հունարան թարգմանություններից Խորենացին օգտվել է ավելի մեծ չափով, քան այդ սովորաբար ենթադրում են։

1. Ստ. Մալխասյանց. «Խորենացու առեղծվածի շուրջը», Երևան, 1940 թ., էջ 77, 81 և 84։

2. Նույն տեղում, էջ 84—86։

Ներքև մենք բերում ենք խորենացու Պատմությունից տասներկու հատված, որոնք պարզ կերպով ապացուցում են խորենացու կախումը 6—7-րդ դարերի հունարան թարգմանություններից.

1) խորենացի, Ա 1, էջ 6.— «Զի եթէ վասն բանին մեք, որպէս ասի պատկեր Աստուծոյ, և դարձեալ Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայսոսիկ անհատ ցանկութիւն՝ ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ և բորբոք պահելով զկայծակն՝ զարդարես զբանն»:

Համեմատե՛ Սահմ. իմաստ., Վենետիկ, 1833, էջ 173.— «Վասն զի պարտ է զիրարաջնչիւր մասն հոգւոյ՝ իւրականն զարդարել առաքինութեամբ. ուստի բան խոհականութեամբ զարդարեալ գոյ»:

Նույնն ունի նաև Արիստոտելի Յաղ. առաք., Վենետիկ, 1833, էջ 629.— «Բանականին առաքինութիւն խոհմութիւն է»:

2) խորենացի, Ա 1, էջ 6.— «Ի ձեռն որոյ և զայսոսիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել, գեղեցիկ և չափաւոր մոլութեամբ յայսոսիկ մոլեալ և զակատեալ»:

Հեմեմատե՛ Սահմ. իմաստ., Վենետիկ, 1833, էջ 120.— «Ողջախոհ իմն մոլութեամբ առ յայսոսիկ վարեալք բերին»:

3) խորենացի, Ա 1, էջ 6.— «Յանմահ յիշատակ թողով զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց են ազգք»:

Համեմատե՛ Սահմ. իմաստ., տե՛ս Н. Марр, «К критике истории Моисея Хоренского», СПб, 1898, էջ 13, ծան. 1. «Զի կացցէ և մնացցէ անջնջելի յիշատակ զկնի ազգաց եկելոց»:

4) խորենացի, Ա 1, էջ 27.— «Եւ ընդէ՛ր ուս (Հեփեստոս:— Հ. Մ.) գտակ հրոյ, և կամ Պրոմեթէոս գողացեալ առ ի յաստուածոցն զհուր և շնորհեալ մարդկան,— որ է ալլաբանութիւն,— ոչ բերէ ասել կարգ բանիս»:

Համեմատե՛ Սահմ. իմաստ., Բ, էջ 134.— «Եւ պարտ է գիտել՝ եթէ որք առասպելաբանեն ասեն, թէ Պոմիթիկս գողացաւ երբեմն յաստուածոցն հոտը՝ և շնորհաց մարդկան. որ է ալլաբանութիւն: Քանզի նախ և առաջին Պոմիթիկս եգիտ զբաժանողական հնարս. քանզի բաժանողական հնարն համեմատի հրոյ. վասն յայսորիկ ասեն զնմանէ շնորհել հուր մարդկան»:

Տե՛ս նաև Նոննոս, IV, ԼԳ, էջ 77.— «Պրոմեթէոսս այս ասի, թէ գողացաւ զհուր յաստուածոցն և շնորհեաց մարդկան»:

Մեք բերված այս չորս հատվածը մատնացույց է արել Ն. Մարր², որը իրավացի կերպով ենթադրում է, որ Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկը, որի հայերեն թարգմանության ժամանակը, ինչպես մենք ցույց ենք տվել³, պետք է դրվի 7-րդ դարում կամ ամենավաղը՝ 6-րդ դարի երկրորդ կիսում՝ անպայման, աղբյուր է ծառայել խորենացու Պատմության:

5) խորենացի, Ա 2, էջ 9.— «Եւ ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ (==զաստեղարաշխութիւն) առ Ք (==Քաղդէացիս) և զԲ (==գթուականութիւն) առ Փ (==Փիւնիկեցիս) և զԿ (==զերկրաշխութիւն առ Ե (==Եգիպտացիս) և զԸ (==զեբրաժշտութիւն) առ Թ (==Թրակացիս): Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց և մեք զանուանսն հաւաստի գիտեմք՝ նուիրեցին ի փառս Հիւլենացւոց աշխարհին»:

Համեմատե՛ Սահմ. իմաստ., գլ. ԺԷ, էջ 199.— «Եւ պարտ է գիտել, եթէ զթուականն Փիւնիկեցիք գտին, որպէս վաճառականք գոլով և թուականութեան պէտս ունելով առ ի համարել. իսկ զերածըրտականն Թրակացիք. վասն զի անտի էր Որփիս, զորմէ ասեն նախ գտանել զերածըրտականն. իսկ զաստեղարաշխականն Քաղդէացիք. վասն զի անամպ և հանապաղ ջինջ գոլով օդոցն՝ ղիւրաւ կարացին ըմբռնել զշարժմունս աստեղաց. իսկ զերկրաշխականն Նդիպտացիք ի հարկէ»:

Խորենացու այս հատվածն առաջին անգամ ուղիղ մեկնել էր Սավալանյանցը⁴, Պրոֆ. Լևոն Մաերյանցի ենթադրությամբ⁵, որ այս հատվածը կարող է քաղված լինել Նիսեբիոս Կեսարացու «Praeparatio evangelica» աշխատությունից՝ դժվար է ընդունել, որովհետև «Praeparatio evangelica»-ի մեջ չեն հիշատակված «թուականութիւն»ը և «երածըրտութիւն»ը:

2. Տե՛ս Н. Марр, «К критике истории М. Хоренского», СПб, 1898 թ., էջ 12—13.

3. Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928 թ., էջ 143.

4. Տե՛ս «Արշալույս Արարատեան», 29 ապրիլի 1878 թ., № 1091.

5. Տե՛ս «Ученые записки» II, Москва, 1930 г., էջ 156—163.

1. «Մովսիսի խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Մ. Արեղյան և Ս. Հարությունյան, Տփլիս, 1913 թ.:

6) Խորենացի, Ա 6, էջ 22 (վերնագիր).— «Յաղագս Ուրմպիողորայ փիլիսոփայի անգիր հին զրուցացն»:

Նույնը, Ա 6, էջ 25.— «Իսկ որ կատարելագոյնն էր ի նոսա, Ուրմպիողորոս անուն, այսպէս ասաց. «Պատմեցից ձեզ, ասէ, և զորոցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասնաւ, զորս և բազումք ի զեղէկաց զրուցեն մինչև ցայժմ»:

Նույնը, Բ 74, էջ 212.— «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն որ ասէր, եթէ «Ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ», որպէս Ուրմպիողորայն յաղագս Տարօնոյ և Սիմն կոչեցեալ լինին»:

Մեջ բերված այս վկայությունների մեջ հիշատակված Ուրմպիողորոսը, որն անվանված է «փիլիսոփայ», ինչպես մատնանշել եմ իմ «Հունարան դպրոցը» աշխատության մեջ¹, 5-րդ դարի պատմագիր Ուրմպիողորոսը չէ, այլ, ամենայն հավանականությամբ, 6-րդ դարի նոր-պղատոնական մեկնիչ կրտսեր Ուրմպիողորոս փիլիսոփան է: Սա է այն «կատարելագոյն» փիլիսոփան, որ մեծ հռչակ ուներ Հայաստանում: Փիլիսոփայության պատմությունից հայտնի է, որ զանազան ազգերի զրույցները հավաքում և այլաբանորեն մեկնում էին, հատկապես նոր-պղատոնական իմաստասերները:

7) Խորենացի, Ա 21, էջ 65.— «Վասն որոյ արժան է մեզ աստանոր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի շորս հազներգութիւնս, զարգաստորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունին»:

Այս վկայության մեջ հիշատակված «Չորս հազներգութիւնը» բանաստեղծական երկի հեղինակը, ինչպես մասնացույց եմ արել դարձյալ «Հունարան դպրոցը» իմ աշխատության մեջ², ամենայն հավանականությամբ, 7-րդ դարի Պողոս մեկնիչի ուսուցիչ «եռամեծ Դաւիթ փիլիսոփայ»ն է, որի երկից Խորենացին քաղել է Նովանդյան Տիգրանի և Աժդահակի պատմությունը:

Մալխասյանցի կարծիքը³, որ այդ հայ հեղինակը Դաւիթ Անհաղթ փիլիսոփան էր, Մովսէս Խորենացու քրոջ որդին, պարզապես սխալ է:

1. «Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928 թ., էջ 41—42:

2. Տե՛ս նույնը, էջ 9—10 և 220—222:

8) Խորենացի, Ա 22, էջ 69.— «Քանզի և զվերջին Նրուանդ և զՏիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեաց որ զանուանս զայսոսիկ»:

Համեմատե՛ Մեկն. ստորոգ. Արիստ. (տե՛ս «Հունարան դպրոցը», էջ 290).— «Հունանութիւն լինի ըստ երկուս յեղանակս՝ ըստ պատահման կամ մտածութեան. մտածութիւն՝ ըստ պատուոյ, ըստ յիշատակի, ըստ յուսոյ, ըստ աղօթից, ըստ կերպարանի, ըստ նմանութեան»:

Տե՛ս նաև Մեկն. ստորոգ. Արիստ. ընծայեալ Նիխաի, Ս. Պետր., 1911 թ., էջ 49.— «Իսկ ոմանք՝ ըստ յուսում, որպէս յորժամ որ անուանիցէ զիւր որդի Պղատոն, յուսալով լինել այնպիսի»:

Մեջ բերված Խորենացու այս վկայությունը, որին աղբյուր են ծառայել Արիստոտելյան մեկնությունները, Մալխասյանցը համարում է մութ և անհասկանալի⁴, ըստ իւր Խորենացու վկայությունը միանգամայն պարզ է: Նա ուղղում է ասել, որ Նովանդ վերջինին և մյուս Տիգրանին անվանել են այդպէս, հույս ունենալով, որ նրանք ևս կլինեն մեծ թագավորներ, ինչպես Նովանդ Մակավակյացը և Տիգրան Նովանդյանը:

9) Խորենացի, Ա 1, էջ 7.— «Իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զզիարդն յայտնելով համառօտ և հաւաստի, որպէս ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս»:

Նույնը, Ա 6, էջ 22.— «Հաւաստին որչափ կարացեալ ի բազմացն ընտրեալ բանից»:

Նույնը, Բ 13, էջ 126.— «Արդ՝ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս»:

Նույնը, Բ 70, էջ 207.— «Այլ մեք ասասցուք միայն զասոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն»:

Տե՛ս նաև Ա 5, էջ 17, 20. 6, էջ 24. 22, էջ 68. 31, էջ 85. 32, էջ 87. Բ 7, էջ 109. 59, էջ 188. 64, էջ 198. 68, էջ 205. 82, էջ 224 և այլն:

Համեմատե՛ Թեոն, էջ 70.— «Եւ առաքինութիւնք պատմութեան երեք՝ հաւաստութիւն, համառօտութիւն, հաւանութիւն»:

Մենք արդեն Թեոնի հրատարակության առաջաբանում (Նրեան, 1938 թ., էջ 1 է—1Ը)

3. Տե՛ս «Մովսէս Խորենացի, աշխարհաբար թարգմանություն», Նրեան, 1940 թ., էջ 270, ծան. 69:

4. Տե՛ս նույնը, էջ 44 և 271, ծան. 74:

պարզել ենք, որ խորհնացիին ունեցել է իր ձեռքի տակ 6-րդ դարի երկրորդ կեսի Թեոնի հայերեն թարգմանությունը, որի ճարտասանական ցուցումները առաջնորդող ուղեցույցներ են եղել հոստորական ուղղությանը գրված նրա պատմության: խորհնացիին իր Պատմության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, շատ մեծ շեշտում է, որ պատմության ու պատմական նկարագրությունների գլխավոր արժանիքներն են նրանց «հաւաստիութիւնը», «համառոտութիւնը» և «հաւանութիւնը»:

10) խորհնացի, Բ 2, էջ 104.— «Եւ Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի շորորդէն, որ յաղագս բաժանելոյ զըրոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչել զոմն Նորոպէ, և զոմն Լիբիէ, և զոմն Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ»:

Համեմատե՛ Թեոն, էջ 20.— «Եւ յիրականացն պատմութեանց են ինչ, զորս և ի Հերոդոտայ առնու, որպէս զայն որ ի շորորդէն յաղագս բաժանելոյ զըրոր երկիրս յերիս մասունս և կոչել զոմն Նորոպէ, և զոմն Ասիայ և զոմն Լիբիայ»:

11) խորհնացի, Բ 92, էջ 247.— «Իսկ ի հաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հնումն Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլեխինդն»:

Համեմատե՛ Նոննոս, III, ԺԳ, էջ 30.— «Յաղագս մոլեխնդին Սոկրատայ: Սովկրատէսս այս էր ազգաւ աթենացի իմաստասէր հրահանգաւ Զսա, իբր զէն ինչ մոլեխնդ ի քաղաքավարութիւն՝ Անիտոս և Մեդիտոս հայեցին ի սպանդ. և դատապարտեալ եղև վասն ապականելոյ զհամարական մեռանիլ, ըմպելով վոնիոն. և արքեալ մահացաւ»:

12) խորհնացի, Գ 19, էջ 278.— «Քաջ և արի երեւալ (Արշակ: — Հ. Մ.) քան զԱքիլլես, իսկ արդեամբք Թերսիտեայ նմանեալ կաղի և սրագլխոյ»:

Համեմատե՛ Թեոն, էջ 116.— «Եւ զյաղագս Թերսիտեայն.— Լեպելտի էր և սրագլուս և կաղ ի միոջ ոտանէ»:

Տե՛ս նաև Նոննոս, IV, Ի և ԻԱ, էջ 72.— «Հոմերոս ի ներքս մոլեխնէ զայր ոմն Թէրսիտէս, որ էր կաղ, և խեղ աչաւք, կորով և լեպելտի, լերկ և սրագլուս, և յառաջախաւս»:

Մովսես խորհնացիին, ինչպես ցույց է տրված իմ Թեոնի առաջաբանում¹, օգտված է

1. Տես «Թէոֆանյ, Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց», աշխատությանը պրոֆ. Հ. Մանանդյանի, Երևան, 1938 թ., էջ 15—19:

եղել ոչ թե Թեոնի հունարեն բնագրից, ինչպես այդ ենթադրել էր գերմանական գիտնական Ադոլֆ Բաումգարտներ², այլ հայերեն թարգմանությունից: Հակառակ Բաումգարտների ենթադրության, իսլավացյալ խորհնացու Պատմության աղբյուր է համարում Նոննոսի հատվածը³: խորհնացուն, ինչպես երևում է մեր այս ուսումնասիրությունից, հայտնի են եղել հայերեն թարգմանությունները թե՛ Թեոնի և թե՛ Նոննոսի:

Ինչպես տեսնում ենք, մեջ բերված տասներկու այս համեմատությունները պարզ ու վերջնական կերպով ապացուցում են, որ խորհնացին, բացի Պիտոլից—Փիլոնյան երկիրից, ծանոթ է եղել նաև 6—7-րդ դարերի հունարեն թարգմանություններին: Միանգամայն հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչու նրա բառապաշարի մեջ հանդիպում են բառեր հունարեն երեք խումբ թարգմանություններից:

Մյուս իմ նոր դիտողությունը վերաբերում է խորհնացու Պատմության բառապաշարի այն շերտին, որը թեև հունարեն չէ, սակայն ուշ շրջանի է և գործ է ածվել կամ 6-րդ ու 7-րդ դարերի երկրորդ և կամ, առավելապես, 8-րդ և 9-րդ դարերի Բագրատունյաց շրջանի մատենագրության մեջ:

Դեռևս 1934 թվի նոյեմբերի 9-ին խորհնացու լեզվի վերոհիշյալ իմ ուսումնասիրության առթիվ հատուկ զեկուցում էր կարողացել ՀՍԽՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում Թ. Ավդալբեկյանը: Նրա զեկուցման հիմնական եզրակացությունները, որ մեքենագրված ու հրապարակված էին, հետևյալն են.

«Բերված բառապաշարի 9/10-ը ճիշտ բնորոշվելու դեպքում անգամ կարող էր մաքսիմում լույս այն ապացուցված լինել, որ խորհնացին 5-րդ դարի հեղինակ չէ, այլ 6—7-րդ դարերի»:

խորհնացու 9-րդ դարի մատենագիր լինելու դրույթը պաշտպանելու համար բերված բառացանկը հազիվ մեկ-երկու տասնյակ բառից է կազմված: Բայց այս բառապաշարը մեր կողմից բանասիրական և ժամանակագրական ճշգրտումների և ուղղումների ենթարկվելուց հետո մնում է մի տասնյակ բառ միայն, որոնցից ոչ մեկը լեզվա-պատմական ու իդեոլոգիական տեսակետից հատկանշական չէ՝ համոզելու,

2. Adolf Baumgartner, «Ueber das Buch „die Chrie“, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», 13 d. 40, Leipzig, էջ 513—514.

3. Տե՛ս Գ. Халатьянц, «Армянские Арцакиды», Москва, 1903 г., էջ 238.

թե հորենացու առեղծվածը լուծված է նաև բառապաշարի տվյալներով:

Ավդալբեկյանի քննադատությունը, դժբախտաբար, հնարավոր չէ մանրամասն քննել, որովհետև նրա զեկուցումը տպագրված չէ: Նրա գլխավոր առարկությունը, ինչպես երևում է վերև մեջ բերված նրա թեզիսներից, այն է, որ հորենացու բառապաշարի մեջ իմ մատնանշած հետին բառերը քիչ են քստ քանակի:

Յուլյց տալու համար, որ նրա այս առարկությունը հիմնավոր ու համոզիչ չէ՝ ես այժմ կարող եմ բերել հորենացու Պատմության մեջ գործածված ոչ թե 34, այլ 105 բառ, որոնք պատահում են հետին շրջանի երկերում, նաև 60 այլ կասկածելի բառ, որ կարոտ են հատուկ քննության:

Ես ընդունում եմ, իհարկե, որ ներքև նշանակված բառերի մի մասը կարող են թերևս հին լինել և գտնվել 5-րդ դարի երկերում, բայց խորապես համոզված եմ, որ նրանց մեծագույն մասը համարվելու են ուշ շրջանի բառեր, որոնցից որոշ մասը սովորական էին ու ընդհանուր Բագրատունյաց շրջանի մատենագրական երկերում:

Այդպիսի հետին բառեր են թվում ինձ, օրինակ՝

- 1) Աթոռակալ, աթոռակալություն.— «Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին ի Վռամայ ալ աթոռակալ» խոր., Գ 64, տե՛ս նաև խոր., Գ. 65., Յովհ. կաթ., Նար. և այլն.

«Յաղագս աթոռակալութեան Մահակայ», խոր., Գ 39, տե՛ս նաև Յովհ. կաթ., էջ 93 (1912 թ.), Թովմ. Արծր., I ԺԱ, II Բ, Նար. և այլն. կարող են լինել ուշ շրջանի բառեր:

- 2) Ախտարմող, ախտարմաղ կամ ախտարմախ.— «Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն... և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաղեայք» խոր., Բ 70. «Ոմանք ի հեթանոսաց պարուց ընդ մեզ վիճին՝ եթէ զոն մարդիկ ախտարմախք որ զլուսին իջուցանեն յերկիր դիմեալ վհկաւ» Ան. Շիր. Տիեզ. Ե, էջ 22 (1940 թ.). ուսեն վերահիշյալ երկու հեղինակը. հորենացու վկայությունը կարող է քաղված լինել Շիրակացու աշխատությունից:

- 3) Աղեբեկ.— «Աղեբեկ ծայրիւ հերաց նրուանդեան Տիգրան» խոր., Ա 24, էջ 72. «Ձաղէբեկ ծաղկեալ մօրուան ոսկեփունջ կազմեալ» Յովհ. կաթ., էջ 102: Մատենագրական հնագույն երկերում, այս բառը չի հանդիպում:

- 4) Այրասիրտ.— «Այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ» խոր., Ա 16, էջ 52. Արծր., Գ 29, էջ 428՝ «Մինչև տացէ ինձ Աստուած յորդոց իմոց այրասիրտ նման հօր իւրոյն». կան միայն վերահիշյալ երկերում:

- 5) Այրեցած.— «Յայրեցածէն մինչև ցփմիւտն» խոր., Ա 30, էջ 84. «Ի վերալ այրեցածին ասին երկոտասան աստեղատունքն» Շիր. «Քանզի որ ի վերայ այրեցածին բերին կենդանատեսակքն» խոր., Աշխ., էջ 586 (Վենետիկ, 1843 թ.) և էջ 5 (Վենետիկ, 1881 թ.). «այրեցական գօտի», «այրեցանող գօտի» Շիր., էջ 39, 65, 66 (Ս. Պետր., 1877 թ.). հանդիպում են միայն Շիրակացու և հորենացու երկերում:

- 6) Անդառնալի.— «Ձմիանդակն անդառնալի» խոր., Բ 8, էջ 116. «Ըբբեկ ետես բրոնաւորն զանդառնալի միտսն» Արծր., Գ 2, էջ 217. «Անդառնալի գնալին ի կամս անձանց» Յովհ. կաթ., էջ 219, Մեսր. երէց. Լաստիվ. և այլն. այս բառը ինձ չի հանդիպել դասական հին երկերում:

- 7) Անխոնարհելի.— «Ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս» խոր., Գ 37, էջ 304. «Շարժեալ յիւրմէ հաստատուն և յանխոնարհելի խորհրդոցն» Ղևոնդ. զլ. 34, էջ 142. «Համբարձեալ զսուրբ ձեռս իւր յերկինս անխոնարհելի յաղօթն կայր առ Աստուած» Մեսր. երէց, ԺԱ, էջ 73. «պարանոցն անխոնարհելի» Մեսր. երէց, ԺԴ, էջ 113, «անխոնարհելի մնացեալ» Արծր., Գ 20, էջ 365. հավանորեն ուշ շրջանի բառ է. համեմատե՛ք Ակիրյան, Մատեն. հետադ., III, էջ 189:

- 8) Անձնագեղ.— «Ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից» խոր., Գ. 65, էջ 351, «Ձանձնագեղս և զերեսաւորս և զգունեանս արտաքոյ աւուրն տոհմեալ» Յովհ. կաթ., էջ 119. «զանձնագեղ և զբարեկայելուք երիտասարդն զԱշոտ» Յովհ. կաթ., էջ 194. այս բառը չի պատահում հնագույն երկերում:

- 9) Անձնեայ.— «Այժմ իսկ է տեսանել ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձնեայք և բարեձևք» խոր., Բ. 57, էջ 187. «Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ» խոր., Գ 40, էջ 308. «Ըստ նմանութեան ցլու զօրաւոր և անձնեայ է Շիր., Տիեզ., էջ 20. «Քաջահասակ էր նա և անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես» Յովհ. կաթ., էջ 137. «Բայց քանզի արդ տեսանեմք զձեզ

անձնեայս և գեղեցիկ» Արծր., Գ 6, էջ 256. հնագույն երկերն ունեն «անձնեայ»:

10) Աշխոյժ.— «Ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս» Խոր., Գ 8, էջ 265, Յովհ. իմաստ. Պապ., էջ 485 (նորագուրն վարժութիւններէց մեկում). «աշխոյժութիւն» Պատմ. Աղեքս., 25. «աշխոյժազնեայք» Մովս. Կաղան., Բ 36, էջ 263. 5-րդ դարի երկերում չի հանդիպում:

11) Աշտանակեմ.— «նախ ի մանկութեանն յերկար կամակար աշտանակեայ» Խոր., Բ 79, էջ 217. «արիարար աշտանակէր» Խոր., Բ 82, էջ 225. «չերկարս աշխարարանոցս աշտանակեայք» Յովհ. կաթ., էջ 160. «աշտանակեալ ի նիւս նժոյգ երկվարին» Արծր., Գ 16, էջ 342. համեմատե նաև Պատմ. Աղեքս., էջ 16, Յովհ. կաթ., էջ 236 և 357. Մովս. Կաղան., Բ 1, էջ 124. «աշտանակել», որ այս հատվածներում նշանակում է «ցատկել և նստել ուղղաձիգ ձիու վրա» իր այս նոր իմաստով թվում է ինձ Բագրատունյաց շրջանի բառ:

12) Ապրսամ.— «բալասան», «բաղսամոն», տես Խոր., Բ 15, էջ 130. նիւս. Կաղմ. հերձ. 129 և այլն. թեև ըստ իր ձևի այս բառը թվում է հին փոխառություն ասորերենից, սակայն հայ մատենագրական երկերում, որքան ինձ հայտնի է, նա հանդիպում է 7-րդ դարից հետո:

13) Աջակցեմ.— «Որ և Կիրոսի աջակցեայ» Խոր., Ա. 24, էջ 71. «Որ և աջակցեալ իսկ Կորթո իւրում Աշոտոյ» Յովհ. կաթ., էջ 135. «Եւ ապա այլոցն ևս մարտակցացն աջակցեալ Գէորգաւ» Յովհ. կաթ., էջ 357. «աջակից» ունի նաև Սամ. երէց. «աջակցել» բառը, ըստ երևույթին, միջին շրջանի բառ է:

14) Ասպաղէն.— «Հանեալ յասպաղինէն զնեղեայ քեմիտապատ պարանն» Խոր. Բ 85. այս բառը, որ պատահում է նաև Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մեջ՝ սովորական է Բագրատունյաց շրջանի հեղինակների երկերում. տե՛ս Յովհ. կաթ., էջ 296, 356. Արծր., Ա 6, էջ 79, Բ 2, էջ 146. Գ 9, էջ 284, 14, էջ 335, 17, էջ 344. 20, էջ 358. 28, էջ 395. Դ 7, էջ 483. 9, էջ 492 և այլն. «ասպաղինել» Արծր., 8 5, էջ 76. Ա. 10, էջ 118 և այլն:

15) Արագաբանութիւն.— Ունեն Խոր., Ա. 32, էջ 87 և Յովհ. կաթ., էջ 23. կարող են լինել ուշ շրջանի բառեր:

16) Արտաճառեմ.— «ղընդդիմաբանել ան-

միտ հայհոյութեանն արտաճառելոց» Խոր., Գ 65, էջ 351. տե՛ս նաև Պատմ. վարուց Սեղբ., էջ 691, Զաք. կաթ. Ան. եկեղ. այս բառը կարող է կազմել լինել ուշ շրջանում:

17) Արտափայլեմ.— «մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ» Խոր., Գ 67, էջ 357. «Մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ» Պատմ. վարուց Սեղբ., էջ 699. տե՛ս նաև Յովհ. կաթ. էջ 39 և 255. Զաք. կաթ. և այլն: Խորենացու համապատասխան հատվածը, ինչպես հայտնի է, քաղված է Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից:

18) Բաղէակիր, բաղէակալ.— «Ասեմ... և զՀաւանիսդ բաղէակիրս և բաղէակալս» Խոր., Բ 7, էջ 111. «Եւ ապա մատուակս և արծուէակիրս և բաղէակիրս» Յովհ. կաթ., էջ 26:

19) Բազմաբիւրաւոր.— «Հայկազինն բազմաբիւրաւորի» Խոր., Ա 25, էջ 74. համեմատե նաև Խոր., Բ 8, էջ 113. «Բազմաբիւր գանձիւք» Արծր., Դ 3, էջ 470: Այս բառը ևս չի հանդիպում հնագույն երկերում:

20) Բազմախողխող.— «զբազմախողխող երգաթն» Խոր., Գ 28, էջ 290. Յովհ. կաթ., էջ 8, 110, 223, 226, 241, 276. Պատմ. Աղեքս., 65. «ձխախողխող» — «Սուսերս հանեալ կիսախողխող զքարշողսն առնէին» Խոր., Գ 32, էջ 296. Պատմ. Աղեքս., 28, 105. Ասող., Գ 7, էջ 172. թվում են հետին բառեր:

21) Բարձրագագաթ.— «Ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց» Խոր., Ա 12, էջ 38. «Պարսպեալ իմն է քարձրագագաթն սպիտակափառ լեռամբք» Յովհ. կաթ., էջ 16. «Զմեծ լեռոն Մասիք կոչելով բարձրագագաթն ձիւնալիւր սպիտակափառ» Արծր., Ա 8, էջ 97. «զբարձրագագաթունս լեռանցն», Արծր., Դ 3, էջ 458: Այս բառը, որքան ինձ հայտնի է, հանդիպում է Բագրատունյաց շրջանի մատենագրական երկերում:

22) Բարձրալոսութիւն.— «Բնութիւն ունելով զբարձրալոսութիւն և զկամակորութիւն» Խոր., Բ 92, էջ 246. «արտաքոյ ամբարտաւանական բարձրալոսութեանն» Արծր., Գ 26, էջ 391. «բարձրալոս» — «ամբարտաւանս և բարձրալոսս փբայր» Յովհ. կաթ., էջ 300. «բարձրալոսն նազանացն» Մովս. քերթողահայր, Թուրթ., էջ 27. ունեն նաև Նար. և Արգ. «բարձրալոսեալ» — «ողինջ բարձրալոսակ վարժից ներհուրած» Միւս. առ. քերթ. նաև Գր. Տղայ առ Տոստ.: Վերոհիշյալ բառերը հանդիպում են ակաժ 7-րդ դարից:

- 23) Բեմասացութիւն.— «Ի բեմասացութեան ձևի» խոր., Գ 65, էջ 351. «Ճանաչել ի նմանէ բեմասացութեամբ» Սովր., 2 5, էջ 502. նաև խոսք. պտգ., Շնորհ. և այլն: Այս բառը, հավանորեն, առաջին անգամ գործ է ածված Սովր. Ակուլ. մոտ:
- 24) Բերեմ.— «Ո՛րպէս զախտս հանդուրժեցից բերել» խոր., Գ 68, էջ 360. «Արդ ո՛վ ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտան» Ղևոնդ, է, էջ 21. «զնային փախստական վասն ոչ բերելոյ զծանրութիւն աղետիցն» Ղևոնդ, ԽԲ, էջ 168: «Բերել» — «համբերել, տոկալ» իմաստով, հավանորեն ուշ շրջանի բառ է: Տե՛ս Ակիւնյան, Մատեն. հետազ., Գ, էջ 190:
- 25) Բոցականագոյն.— «Սա հրաշխայ կոշի վասն առանել պայծառերես և բոցականագոյն իմն լինելոյ» խոր., Ա 22, էջ 68. «Եւ բոցականագոյն նա տեսողացն Երեմի» Յովհ. կաթ., էջ 20:
- 26) Գեղաւոր.— «Տգեղագոյնքն իրբև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք» խոր., Ա 24, էջ 72. «գեղաւոր կոտից» խոր., Բ 42, էջ 167, ունի նաև Շնորհ. «Գեղաւորացն արուեստն» Ոսկ. Եփ. Մէ (իմաստը տարբեր է):
- 27) Գեղեցկադիմակ, գեղեցկադիտակ.— «Բայց կոյս մի գեղեցկադիմակ (գեղեցկադիտակ)» խոր., Բ 78, էջ 217. «զուարթագին երեսօք էին և գեղեցկադիտակք» Յովհ. կաթ., էջ 123:
- 28) Գերապայծառ.— «Գերապայծառս իմն առնելով շինուածս» խոր., Բ 88, էջ 238: Ունեն նաև Վարք Սեղբ., Ե, էջ 715. խոր., Հոռիփս. շար., Շնորհ. Եղես. և այլն: «Գերապայծառաբար» — Վարք Սեղբ., 2, էջ 720: Այս բառը կազմված է, ըստ երևույթին, հայոց մատենագրութեան ուշ շրջաններում:
- 29) Գլխանոց.— «Եւ ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի» խոր., Ա 11, էջ 35. «զագուցեալ գլխանոցն երկաթի վաղերք դիպեցուցեալ» Յովհ. կաթ., էջ 303: «Գլխապան» — Արծր., Ա 5, էջ 76: Զի հանդիպում հնագույն երկերում:
- 30) Գոնեան.— «Երեսօք գոնեան և մեղուակն» խոր., Ա 24, էջ 73. «Գոնեան այլն և թիկնաւտ առ ամիրապետն մտանէր» Յովհ. կաթ., էջ 102. «զանձնագեղս, զերեսաւորս և զգոնեանս» Յովհ. կաթ., էջ 119: Ըստ երևույթին ուշ շրջանի բառ է:
- 31) Դառնահոտ.— «Ի դառնահոտ փշմանէ հիւսիսոյ» խոր., Բ 39, էջ 165: Այս բառը գործ է ածված ուշ շրջանի երկերում: Կլիմ., Շար.:
- 32) Դեղձան.— «Կտրեալ զդեղձան հերան» խոր., Գ 63, էջ 195. նաև Ախտաբք, Ոսկեփորիկ և այլն: Թվում է, որ ուշ շրջանի բառ է:
- 33) Դժուարամոտ.— «Դժուարամոտս ոմանս և դժոխեւանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս» խոր., Ա 16, էջ 54. «զժուարամոտս դրամբք» Յովհ. կաթ., էջ 286:
- 34) Դիպածգութիւն, դիպաղեղն.— «Դիպածգութեամբ նետից կորովի» խոր., Ա 12, էջ 42. «Պարսաւորքն առհասարակ դիպաղեղունք» խոր., Ա 24, էջ 72. «Արք բաշք, կորովազէնք և դիպաղեղունք» Արծր., Ա 8, էջ 100: Թվում են հետին բառեր:
- 35) Դիւրամոտ.— «Դիւրամոտս ի հայս լեալ Արշակ Մեծ» խոր., Ա 31, էջ 87. «Դիւրամոտ եղև յաշխարհս Շապուհ» խոր., Գ 55, էջ 330. «Դիւրամոտ զօտարածին ի բնակութիւն իրեանց առնէին» Յովհ. կաթ., էջ 23. ունեն նաև խոսք., Դիւն., Երկն. և այլն: Զի հանդիպում հնագույն երկերում:
- 36) Դրակոնտիկոն.— «Որպէս դրակոնտիկոն ի վերայ ոսկւոյ» խոր., Բ 52, էջ 181. «Որպէս դրակոնտիկոն շարամանաբար մակ ոսկւոյ մածեալ» Մագ. թղթ., էջ 203. նաև տե՛ս Պղատ. Տիմ., էջ 89: Ըստ երևույթին, ուշ շրջանի բառ է:
- 37) Եկաւորութիւն.— «Զկարենեացն կարծեցեալ եկաւորութիւն» խոր., Բ 74, էջ 211. ունեն նաև Զքր. կաթ., Նար., Սկևռ. և այլն. «եկաւորակ» — Վարք Սեղբ., էջ 694, 724. «եկաւ» — խոր. Աշխ., էջ 25 (Սուբր.), Մովս. Կաղան., Ա 1, էջ 11: Բոլոր այս բառերը հանդիպում են ուշ շրջանի երկերում:
- 38) Եղեփանդական.— «Ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ» խոր., Բ 83, էջ 226. «Ինքն ապա եղեփանտական բորոտութիւն ըստ բոլորն ընկալեալ մարմնոյ վիրաւորեցաւ» Վարք Սեղբ., էջ 722. «Յայնժամ եղեփանտական բորոտութիւն զբոլոր մարմին թագաւորին Կոստանդինոսի ապականէր» Վարք Սեղբ., էջ 722 (գլ. Ը): Խորենացուն, անտարակույս, աղբյուր է ծառայել Սեղբեանտրոսի վարքը:

(Շարունակելի)